

*Л. Місінкевич,
декан юридичного
факультету ХІУП,
кандидат історичних наук*

РЕПРЕСІЇ ЩОДО ПОЛЬСЬКОГО УЧИТЕЛЬСТВА НА ПОДІЛІ В Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Зміна в СРСР внутріполітичного курсу в другій половині 20-х рр. ХХ століття призвела до надзвичайного загострення ситуації в цілому. Це був час посилення в країні репресивної політики з метою знищення будь-якої політичної опозиції. Після введення в дію Кримінального кодексу УСРР 1927 р. було додатково прийнято 56 законодавчих актів з питань кримінального права, що дали можливість партійним і державним органам підготувати необхідну законодавчу базу для проведення масових репресій. Провідну роль в цих процесах мали відіграти органи ДПУ, які з червня 1927 року отримали право розглядати в позасудовому порядку справи колишніх учасників білого руху, шпигунів та інших "контрреволюціонерів", застосовуючи проти них й навіть вищу міру покарання.

Новий етап війни з власним народом розпочався в 1929 р. з проголошенням політики "великого перелому". Поштовхом до репресій серед національних меншин стали провали у здійсненні колективізації, інших заходів сталінського керівництва, вину за які покладали на "шкідників", "дворушників", "замаскованих ворогів", "класово-ворожі елементи", "націоналістів" і т.д. Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 14 грудня 1932 р. містила вимоги репресій, аж до вищої міри покарання, щодо контрреволюційних елементів. Допущені помилки при проведенні національної політики розцінювалися як одна з причин провалів у сільському господарстві ¹.

В урядових колах викликало невдоволення відверте небажання громадян польської, німецької та чеської національностей вступати в колгоспи, задовольнятися при цьому мізерною оплатою за їх копітку працю. Це призвело до того, що цілі групи населення на початку 30-х років почали звинувачуватися в активній антирадянській діяльності або прагненні до неї. Серед національних меншин України ворожими вважалися ті, які уособлювали держави, що проводили антирадянську політику, мали спільні з СРСР кордони.

Були розпочаті масові "чистки" установ, які працювали серед польської меншини. Починає згортатися політика "українізації". Шовіністичні тенденції особливо посилювалися після переїзду в Україну сталінських емісарів П.П. Постишева та В.А. Балицького. Першого постановою ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р. було призначено другим секретарем ЦК КП(б)У без звільнення від обов'язків секретаря ЦК ВКП(б), другий - знову очолив НКВС і ДПУ.

До посилення репресій, зокрема серед інтелігенції національних меншин, постійно підштовхували постанови ЦК ВКП(б), комітетів місцевих парторганізацій. У постанові листопадового 1933 р. об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У "Підсумки і найближчі завдання проведення національної політики на Україні" поряд з критикою "націоналістичного ухилу" колишнього наркома освіти УСРР М.О. Скрипника вказувалося на "послаблення більшовицької пильності партійних організацій у роботі серед трудящих національних меншостей, особливо серед польської та німецької людності", що призвело до засмічення колгоспів, шкіл, клубів, інститутів та ін. польськими й німецькими фашистськими елементами, деякі з них навіть пролізли у партію ².

¹ Голод 1932-1933 років на Україні: очима історії, мовою документів. -К., 1990.- С.45.

² Партробітник України. -1933, №16. -С. 35.

Листопадовий пленум ЦК і ЦКК КП(б)У зобов'язав Вінницький обком партії посилити політичну роботу серед польського та німецького населення. За спеціальною постановою оргбюро ЦК КП(б)У з 9 по 21 листопада 1933 р. у Вінницькій області було проведено масове вивчення стану кадрів культурно-освітніх установ. Доцільність цієї роботи була зумовлена тим, що в результаті утворення нових технікумів (Проскурівського педагогічного, Полонського та Бердичівського агротехнікумів), організації курсів короткотермінової перепідготовки вчителів у регіоні значно зросла чисельність молодшої польської інтелігенції. Цей процес омолодження та оновлення складу вчителів у більшості районів, як зазначали комісії, проходив при послабленій пильності та байдужому ставленні відділів народної освіти до справи добору кадрів.

Обстеженням було охоплено 815 чоловік в 42 районах краю, виявлені факти "засміченості" шкіл антирадянськими елементами. За рекомендаціями комісії було прийнято рішення про зняття й заміну 83 осіб та додаткове вивчення ще 70 чоловік. Серед цього контингенту 33 чоловіки мали зв'язки за кордоном, 49 - були емігрантами, 19 - перебували у ворожих арміях, 27 - за походженням були представниками експлуататорських класів. У Городоцькому районі було заборонено проживання осіб, які прийшли з-за кордону, в тому числі вчителів, що повернулися із Польщі. Так, вчитель Підгайний З. М. повернувся з-за кордону в 1925 р., а його брат Підгайний О.М. - у 1931 р. (обидва - брати відповідального працівника Київського польпедінституту, виключеного з партії і знятого з роботи). Богданович А. перейшла кордон невідомо коли, Савицький в 1928 р. повернувся з Польщі та інші³. Зрозуміло, що серед заходів, які пропонувала комісія, крім звільнення з роботи, могли бути арешти й інші акції щодо "антирадянських елементів".

Нова хвиля перевірок національних шкіл розпочалася на Поділлі після того, як 9 березня 1934 р. заступник наркома освіти Л. Хвиля звернувся до ЦК КП(б)У з пропозицією дати директиву Вінницькому обласному виконавчому комітету на перегляд спеціальними комісіями мережі польських шкіл в окремих районах регіону через те, що дітей в них навчають польською мовою, яку вони не розуміють.

Члени комісій енергійно проводили агітаційну роботу в районах регіону по перетворенню польських шкіл в українські. Підсумовуючи роботу комісій по обстеженню польських шкіл у Вінницькій області, слід зазначити, що із 280 шкіл в серпні 1934 р. були охоплені перевіркою 129, які в новому навчальному році були реорганізовані в українські або ліквідовувалися за браком контингенту учнів. Найбільше - 17 польських шкіл було закрито в Городоцькому районі.

У складних умовах працював нещодавно утворений польський Проскурівський педагогічний технікум. На початок 1933/34 навчального року справи з набором до навчального закладу були під загрозою зриву. Заяви подали лише 50 чоловік замість 90. На тримісячні педагогічні курси підготовки вчителів молодшого концентру виявили бажання вступити 15 слухачів із 25 запланованих, старшого концентру - 6 замість 30. Невирішеними залишалися проблеми штатних викладачів, забезпечення аудиторним фондом і гуртожитком. Ці та інші питання мав вирішувати директор, проте впродовж п'яти місяців, починаючи з 1 жовтня 1933 р. у навчальному закладі змінилося 4 директори, 2 завідувачі навчальною частиною, звільнено 4-х викладачів. Були заарештовані директори Струтинський, Немінський та виконуючий обов'язки директора Войцехівський, деякі викладачі та студенти⁴.

В цей час органами ДПУ була сфальсифікована справа Подільського обласного центру "Польської організації військової" (ПОВ). Керівником організації оголосили А.Григоровича - польського інспектора Вінницького облвн⁵ Всього у справі ПОВ на

³ ДАВін.О. -Ф.П. 136, оп.6, спр.503. -Арк.33-34.

⁴ ДАХм.О. -Ф. Р. 2597, оп.1, спр.1. -Арк. 128,129,190.

⁵ Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки //З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. - 1995. -№1-2.-С.123.

Поділілі незаслужено притягнуто до відповідальності 103 працівника польських навчальних закладів⁶.

На посилення репресій була спрямована постанова оргбюро ЦК КП(б)У від 19 квітня 1934 р. "Про виконання постанови листопадового пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У та постанови політбюро ЦК КП(б)У від 13 грудня 1933 р. "Про кадри шкіл нацменшостей". У них підкреслювалося, що обкоми партії, насамперед Київський та Вінницький, "не зрозуміли того, яке місце в планах контрреволюційної роботи ворога України займає ставка на виховання в польських та німецьких школах молодого покоління в антирадянському дусі". У постанові безпідставно стверджувалося, що діяльність ряду польських шкіл "грала на руку" тим польським "буржуазно-націоналістичним фашистським елементам", які начебто ставили собі за мету здійснення насильницької "полонізації" українського населення. Було запропоновано "провести по областях всебічну перевірку всіх польських та німецьких шкіл, переглянути кадри вчителів та завідуючих цими школами, кадрів піонервожатих, перевірити стан викладання в цих школах суспільствознавства, історії та географії та переглянути книжковий фонд шкільних бібліотек"⁷.

Безумовно, що після прийняття вищезгаданих постанов та "викриття" скрипниківської опозиції і виявлення контрреволюційних елементів, зв'язаних з польським фашизмом, була розгорнута партійними і радянськими органами широка масова робота по "роз'ясненню" батькам шкідливості навчання дітей польською мовою. Одночасно з цими масовими пропагандистськими заходами проводилися всебічні перевірки національних шкіл, що призвело до різкого їх скорочення. Із 285 польських шкіл, в яких навчалося 23342 учні, в 1933-34 навчальному році, після цих заходів було реорганізовано 133 польські школи в українські. На початок нового 1934-35 навчального року в краї залишилося 152 польських школи, в яких навчалися 14184 учні⁸.

Як правило, перевірки закінчувалися тим, що виявлялися ворожі елементи, звільнялися з роботи і піддавалися репресіям. Після перевірки Славутської польської семирічки комісія зробила висновок, що вчителі школи "проводили націоналістичну роботу серед батьків та інших жителів міста". Директора школи А.І. Фурса після цього було звільнено з роботи, заарештовано, звинувачено у контрреволюційній діяльності і засуджено до трьох років ув'язнення у таборі⁹.

Досліджуваний період характерний тим, що у навчальних закладах, культосвітніх установах проводилися перевірки бібліотек і вилучалися "шкідливі" книги. У Кам'янець-Подільській єврейській трудовій школі №8 було вилучено 28 назв книг єврейською мовою, визнаних ідеологічно шкідливими¹⁰. У січні 1935 р. була проведена перевірка бібліотеки польського клубу в Кам'янці-Подільському, в ході якої було "виявлено", що на руки видавали заборонені книги Г. Сенкевича та інших польських письменників. Висновок комісії: "звільнити з роботи працівника бібліотеки Рутковську"¹¹.

Заклики до боротьби з "контрреволюційними" елементами звучали в багатьох документах. 4 квітня 1935 р. ЦК КП(б)У в постанові "Про реорганізацію німецьких і польських шкіл в прикордонних районах", зазначалося: "У зв'язку з тим, що польські націоналісти штучно створили ряд польських шкіл у районах з переважною більшістю українського населення, яке розмовляє українською мовою, особливо в районах ... Проскурівському, Волочиському, Городоцькому, Сатанівському Вінницької області, ... ко-

⁶ Войналович О.О. Організація шкільної освіти для національних меншин України:20-30 рр. –Київ-Полтава, 1992. -С.88.

⁷ Чирко Б.В. "Шкідництво різних націй...". Архіви України. –1992. -№4. -С.33.

⁸ ДАВін.О. -Ф.П.136, оп.1, спр.371. -Арк.15.

⁹ ДАХм.О. -Ф.6193, оп.12, спр.№17019. -Арк. 75

¹⁰ Кам'янець-Подільський міський держ.архів.-Ф.Р.722, оп.1, спр.14. -Арк.54.

¹¹ ДАХм.О.-Ф.П.3, оп.1, спр.340.-Арк.12.

місії у складі Попова, Затонського, Ільїна, Чернявського, Дитюка і Карпова доручено розробити конкретні заходи"¹².

Керуючись постановою, окружні партійні комітети спільно з органами виконавчої влади приймали рішення про ліквідацію польських шкіл. Бюро Проскурівського окружного КП(б)У 16 серпня 1935 р. в постанові "Про сітку польських шкіл", доручило відділам окрпарткому, партійній групі окрвиконкому "протягом декади переглянути списки польських шкіл округу і не пізніше 26-го серпня подати матеріали на бюро окрпарткому". Як наслідок, в окрузі було переведено на українську мову викладання 11 польських шкіл, в тому числі в Городоцькому - 3, Сатанівському - 3 і по одній школі в Чорноострівському, Базалійському та Красилівському районах¹³.

В цей період політбюро, секретаріат, оргбюро ЦК КП(б)У багатьма постановами орієнтували місцеві органи на ліквідацію системи навчальних закладів національних меншин. Як спроба "ополячення" українського населення характеризувався процес зростання мережі польських шкіл у постанові політбюро ЦК КП(б)У від 20 вересня 1935 р. "Про польські школи". Спеціальній комісії на чолі з секретарем ЦК КП(б)У М.М. Поповим доручалося підготувати і внести на розгляд свої пропозиції. Результатом їх реалізації стало масове переведення на українську мову так званих "штучно утворених польських шкіл серед населення", рідною мовою яких є українська¹⁴.

Після постанови ЦК КП(б)У від 27 жовтня 1935 р. у Вінницькій області 117 польських шкіл було перетворено на українські. На Поділлі залишилося 29 польських шкіл: серед них середніх - 5, неповно-середніх - 18 та 6 початкових, в яких навчалося 6537 учнів¹⁵. У Кам'янецькому окрузі з 14 - залишилося лише 2: у Кам'янці-Подільському та Дунаївцях. Переведення на українську мову навчання видавалося як бажання батьків. В школах відбувалися батьківські збори з участю представників окружних, районних партійних комітетів, відділів народної освіти. Необхідно зазначити, що представники партійних комітетів та органів виконавчої влади при організації цієї роботи, попередньо проводили збори активу села, на яких "формували" громадську думку і в багатьох випадках з його участю. У Кам'янець-Подільському районі на батьківські збори Пожаринецької початкової польської школи із 45 батьків прибуло 39 та 43 колгоспні активісти, а на зборах Гутояцьковоцької неповної середньої школи, крім 32 батьків, були присутні ще 72 активісти села. В Катеринівській семирічній школі Миньковоцького району "масову роботу по перетворенню польської школи на українську райпартком проводив кілька днів"¹⁶. Поодинокі виступи батьків з проханням зберегти навчання польською мовою були проігноровані владою. Учні випускного класу Тиннянської семирічки у Смотрицькому районі по-своєму протестували проти реорганізації. На другий день після зборів, зібравшись усім класом, вони демонстративно залишили заняття і пішли зі школи. Щоб застерегти від негативного впливу на молодь директора школи Ружицького Й., класного керівника Ружицьку П. та вчителя Райно М., Кам'янець-Подільський окрвідділ НКВС рекомендував перевести їх на роботу в інші райони¹⁷. Як наслідок, у Кам'янецькому окрузі на початку 1935 р. в польськомовних школах навчалося 1192 дітей, а в кінці року 342 учні¹⁸. Це дуже велике кількісне зменшення учнів, якщо врахувати, що в середині тридцятих років більшість дітей свою освіту завершувала початковою школою.

¹² ЦДАГО України, -Ф. 1, оп.7, спр.384. -Арк. 4; оп.16, спр.12.-Арк.278.

¹³ ДАХм.О. -Ф. П. 301, оп. 1., спр.228. -Арк. 9,20.

¹⁴ Войналович О.О. Шкільна освіта для навчальних меншин в Україні і репресивно-каральна система 30-х років // VII Всеукраїнська наукова конференція "Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність". - Ч.2. -К., 1995. -С. 321.

¹⁵ ДАВін.О.-Ф.П.136, оп.3, спр.371. -Арк.15,16.

¹⁶ ДАХм.О. -Ф.П.3, оп.1. спр.358. -Арк.13,14.

¹⁷ Там само. -Арк.233,234.

¹⁸ Там само. -Спр.358. -Арк.1.

Цілковито закономірно, що, здійснюючи репресивну політику щодо польської освіти, органи ДПУ уважно вивчали реакцію на неї з боку польського населення. Про це переконливо засвідчує доповідна записка обкому КП(б)У начальника Вінницького обласного управління ДПУ Соколинського від 11 листопада 1935 р. під назвою "О реагирования в связи с реорганизацией польшкол". У ній наводиться безліч фактів негативної реакції зі сторони польського населення Бердичівського, Жмеринського, Старокостянтинівського, Козятинського, Чернівецького, Красилівського, Вовковинецького, Волочицького, Хмельницького, Миньковецького та Тиврівського районів, у яких на українську мову викладання було переведено 25 польських шкіл¹⁹.

Драматично складалася доля педагогів ліквідованих національних шкіл. З інформації начальника управління НКВС по Вінницькій області від 13 липня 1936 р. довідуємося, що із 430 звільнених польських вчителів, компрометуючі матеріали отримані на 134 чоловіки, а решта, хоч і не попала в поле зору репресивних органів, як правило, залишалася без роботи²⁰. Це підтверджує й доповідна записка завідувачої Кам'янець-Подільським окривно Балевої секретареві окружному КП(б)У Мойсеєнку. В ній зазначалося, що в усіх районах комісії в складі других секретарів райкомів, завідуючих райвно та представників НКВС перевірили кадри польських шкіл і "відсіяти" значну кількість учителів. З 7 педагогів Солобковецької семирічки дозволили працювати 4, а з 6 вчителів Катеринівської семирічки Миньковецького району - лише 1. Завідуюча окривно зверталася в окружном партії, аби заручитися його підтримкою і не трудовлаштувати "колишніх вчителів", яких обвбно направляв в округ²¹. У Базалійському районі, після перегляду комісією польських педагогічних кадрів Малолазучинської семирічки, із 9 вчителів дозволили працювати шістьом у реорганізованій українській школі²².

Згортання роботи серед національних меншин відбувалося повсюдно і не обмежувалося закриттям навчальних закладів та установ. 15 лютого 1935 р. секретаріат ЦК КП(б)У в постанові "Про перевірку складу студентів польських педтехнікумів у Києві та Проскурові" доручив культпропу ЦК КП(б)У разом з Наркомосом протягом декади перевірити склад студентів та "відсіяти частину, яка не встигає академічно", а після перевірки "ліквідувати Проскурівський польський педтехнікум і перевести студентів технікуму до Київського польського педтехнікуму"²³.

20 березня 1935 р. культпроп ЦК КП(б)У (на виконання рішення секретаріату ЦК від 15 лютого) доповідав про наслідки перевірки складу студентства Київського і Проскурівського польпедтехнікумів. По столичному навчальному закладу із 240 учнів було відраховано 44, з Проскурівського (106 студентів) за "неблагонадійність", "сумнівне походження" та академічну неуспішність виключили 51; 5 студентів за незнання польської мови перевели до українського педтехнікуму, 14 - на короткотермінові курси у Проскурові, й лише 36 студентам дали змогу продовжити навчання у Київському польтехнікумі²⁴. У березні 1935 р. був ліквідований польський робітфак у Бердичеві.

Постанови, прийняті в той час, торкалися не тільки польських, а й єврейських шкіл Шепетівського округу. Культосвітній відділ окружному КП(б)У висловлював невдоволення тим, що в Тадеушпільській та Славутській польських школах працюють вчителі, які "не вселяють політичної довіри - і їх необхідно більш ретельно перевірити", що "польські школи використовують вороги-націоналісти для своєї контрреволюційної роботи". Оцінюючи таку ситуацію в національних школах, окружном КП(б)У утворив

¹⁹ ДАВін.О. -Ф.П.136, оп.6, спр.591. -Арк.1-11.

²⁰ Там само. -Оп.1, спр.371. -Арк.6.

²¹ ДАХМО. -Ф.П.3, оп.1, спр.358. -Арк.11-15.

²² Там само. -Спр.98. -Арк.21.

²³ Чирко Б.В.Вказ. праця -С.34.

²⁴ Рубльов О., Репринцев В. Вказ. праця -С.133,134.

спеціальну комісію, яка мала подати пропозиції бюро щодо реорганізації решти польських шкіл в українські²⁵.

Ці пропозиції були викладені секретарям ЦК КП(б)У Хрущову М. С. та Бурмістенко М.А. у довідці Наркомату освіти України "Про національні школи в Україні". Зокрема, у ній зазначалося, що "виявлено чимало випадків примусу українського і російського населення направляти своїх дітей в польські ... та інші національні школи. Так, наприклад, у Гнівані, Барі, Хмільнику Вінницької області штучно були створені школи, куди примушували українське населення (по тій причині, що вони католики) направляти своїх дітей, не рахуючись з тим, що діти і їх батьки не знали польської мови"²⁶.

На жаль, дана доповідна записка стала тим документом, на підставі якого готувалася постанова політбюро ЦК КП(б)У від 10 квітня 1938 р. "Про реорганізацію національних шкіл в Україні", в якій зазначалося, що "вороги народу - троцькісти, бухарінці й буржуазні націоналісти ... насаджували особливі національні польські школи ... й інші школи, перетворюючи їх в осередки буржуазно-націоналістичного, антирадянського впливу на дітей. Практика насадження національних шкіл завдала величезної шкоди справі правильного навчання і виховання, відгороджувала дітей від радянського життя, позбавляла їх можливості прилучатися до радянської культури і науки"²⁷.

У постанові передбачалося "реорганізувати особливі національні, в тому числі й польські школи в радянські звичайного типу, а також ліквідувати особливі національні відділи, відділення і класи при звичайних школах, технікумах, вузах"²⁸. Це був, практично, останній документ, в якому йшла мова про національні школи.

Найдовше на Поділлі проіснували єврейські школи. Інформація Кам'янець-Подільського обкому до ЦК КП(б)У "Про стан єврейських шкіл в Кам'янець-Подільській області" датована 1 червня 1939 р. засвідчувала, що в області працювало 60 єврейських шкіл. При їх комплектації були хронічні недобори учнів, у середньому класи були укомплектовані із 17-21 учня, а в таких районах як Стара Ушиця, Сатанів, Меджибіж, Летичів, Кам'янець-Подільський ще менше по 9-15 учнів на клас. Це пояснювалося тим, що батьки відмовлялися здійснювати навчання своїх дітей на рідною мовою. Очевидно, це була та рубіжна дата, коли на Поділлі перестала існувати національна освіта.²⁹

Таким чином, у 30-х роках на Поділлі, як і по всій Україні були проведені заходи, спрямовані проти "націоналізму" та національних ухилів. Репресивна політика не обминула національну освіту та її інтелектуальну еліту – вчительство. З цією метою органи влади, політичного керівництва здійснили реорганізацію системи освіти, що зрештою призвело до закриття національних шкіл.

²⁵ ДАХм.О. –Ф.П.458, оп.1, спр.503. –Арк.88.

²⁶ Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали.-К.,-1997. -Ч.2. -С. 253.

²⁷ Там само. -С. 255.

²⁸ Там само. -С. 256.

²⁹ ДАХм.О. – Ф.П.3, оп.2, спр.170. –Арк.46-47.